

پرسش‌های جدید در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

مرئضی رسولی پور^۱

اگر بپذیریم نقطه‌ی آغازین هر تحقیق علمی، از پرسش یا سؤال‌هایی شروع می‌شود که به‌نحوی ذهن ما را به خود مشغول می‌دارند، در این صورت می‌توان گفت محققان با داشتن پرسش‌های متفاوت، به نتایج تحقیقی متفاوت خواهند رسید. مورخان نیز، با مطرح نمودن سؤال‌های گوناگون، تاریخی که می‌نویسند متفاوت می‌شود و چون در هر عصر و دوره‌ای علوم نو پدید می‌آید، در پرتو همین علوم جدید، سؤال‌های تازه نیز زاده می‌شود. این پرسش‌های تازه، دست‌مایه‌ی مورخان قرار می‌گیرد تا به تاریخ، نگاهی تازه بیفکنند و بنایی نو برپا کنند.

البته هیچ پرسشی بی‌جهت در ذهن نمی‌روید و ذهن خالی هرگز سؤال نمی‌کند. سؤال از برخورد دانسته‌های ذهنی با هم یا دانسته‌های غیرذهنی با خارج زاده می‌شود. به عبارت دیگر، پرسش‌ها زاده‌ی نظریه‌های ذهنی پرسش‌گرانی است که آن‌ها را در برابر علوم (و از جمله تاریخ) می‌نهند تا هم به دریافته‌های گذشته معنایی تازه دهند و هم این‌که ما را به کشف افق‌های جدید موفق سازند.

هم سؤال از علم خیزد، هم جواب همچو خار و گل که از خاک است و آب بر این اساس تصور این‌که ذهن عالمان و مورخان خالی از سؤال باشد و با ذهن خالی تحقیق کنند، خیالی موهوم و تصویری باطل است. اگر نقدی هست، به محتویات تئوریک ذهن آن‌هاست، نه به اصل پر بودن ذهن از سؤال. هم‌چنان که هیچ کس در زندگی بی‌قبله و بی‌محبوب نیست و اگر عیبی هست در قبله‌ی اوست، نه در قبله داشتن او و به قول مولانا:

مردمان را از فدایی حیرتی است   هر یکی از ما فدای سیرتی است
نباید حیرت کرد که چرا قومی چون فدائیان اسماعیلی یا فدائیان طالبان، در راه هدف جان می‌باختند و می‌بازند! همه‌ی ما فدایی قبله و مقصدی هستیم؛ قبله‌ها متفاوت‌اند، ولی

---

^۱ - رئیس بخش تاریخ شفاهی مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 2

جان‌باختن‌ها یکسان. شاید سرّ این نکته که کالینگ‌وود^۱ مورخ و فیلسوف انگلیسی معاصر، به نقل از لرد اکتون^۲، مورخ قرن نوزدهم به مورخان توصیه می‌کرد: «همواره در مسأله‌ها تحقیق کنید، نه در دوره‌ها» (کالینگ‌وود، ۱۹۷۸: ۲۶۱) همین بوده که باید تحقیق را تابع سؤال کرد و برای یافتن پاسخ (نه برای تفنن و سرگرم شدن) جست‌وجو را آغاز نمود.

با این مقدمه، پرسش‌اصلی را این‌گونه مطرح می‌کنیم: تصویری که تاکنون در رسانه‌های ملی و عمومی و مصاحبه‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در مورد شهیدان، ایثارگران و جانبازان ارائه شده است، چه اندازه آرمانی و چه اندازه واقعی است؟

برای پاسخ به این پرسش، ذکر این نکته ضروری است که اطلاعات جمع‌آوری شده در مصاحبه‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت از سه حال خارج نیستند:

۱. مصاحبه یا گفت‌وگو با افرادی که امروز در میان ما نیستند (یعنی شهیدان).
۲. گفت‌وگو با افرادی که در مورد شهیدان و ایثارگران سخن گفته و می‌گویند.
۳. خانواده‌های شهدا، ایثارگران و جانبازان که به‌طور مستقل خودشان موضوع مصاحبه و گفت‌وگو قرار می‌گیرند.

غالب مصاحبه‌های انجام شده با شهیدان و کسانی که در مورد شهدا و ایثارگران سخن گفته یا مقاله و کتاب نوشته‌اند، متأسفانه تصویری آرمانی از آنان ارائه کرده‌اند. چنان‌که گویی هیچ‌کدام از شهیدان رنگ محیط را به خود نگرفته‌اند؛ انسان‌هایی ناب، خالص و کامل که تحت فشار و جبر و آلوده‌ی به شوائب نبوده‌اند. در بسیاری از این آثار، نوشته‌ها و مطالب ارائه‌شده از سوژه برای مخاطبان، چنان آرمانی و ستودنی بوده که کمترین ضعف و سستی در مورد آنان را برنمی‌تابد. در حالی که تأمل در تاریخ به‌خوبی نشان می‌دهد که تاریخ را نه انسان‌های آرمانی، بلکه آدمیان واقعی پرکرده و ساخته‌اند؛ کسانی که حتی از کفر و پلیدی تهی نبوده‌اند. باید توجه داشت که آئینه‌ی تاریخ، چهره‌ی آدمیان را چندان ستوده نشان نمی‌دهد زیرا انسان ظرفی است که محیط جمعی آن را پر می‌کند و لازمه‌ی زندگی جمعی

---

^۱- R. G. Collingwood

^۲- Lord Acton

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 3

تضییق‌ها، تحریف‌ها، القانات، اختلافات قومی، جنگ، تجاوز و ستم بوده که در جوامع انسانی امری طبیعی است، زیرا هیچ عاملی جز جوامع انسانی، مسئول و مولد آن‌ها نیست و هرچاکه انسان‌ها دور هم جمع شوند، از این‌گونه احوال و عوارض تهی نخواهند بود و هیچ تاریخ انسانی را نمی‌توان ساخت، که فی‌المثل نادانی و ستم در آن نباشد، مگر این‌که انسان، انسان نباشد. اصولاً تصور این‌که می‌توان انسان را ورای محیط او شناخت، غیرممکن است. ابن‌خلدون که این همه تأکید می‌کرد «در تاریخ‌نگاری، طبع حادثه یا طبع اجتماع را باید شناخت»^۱، به همین منظور نظر داشت زیرا نشناختن این طبایع باعث می‌شود مورخ، تصویری غیرواقعی از حوادث القا کند و هر حادثه‌ای را ممکن و مهم بشمارد.

تاریخ حیات انسان‌ها مملو از پاکی‌ها و ناپاکی‌ها بوده است. انسان واقعی همین است که تاریخ نشان داده و اگر غیر از این بود، جوامع بشری تاریخ دیگر می‌داشت. انسانی‌که در پرتو این روش شناخته و معرفی می‌شود، انسان واقعی و طبیعی است. پس چاره‌ای نیست که در کنار خوبی‌ها و زیبایی‌ها، بدی‌ها و زشتی‌ها را در وجود انسان‌ها به رسمیت بشناسیم و در شناخت هر انسان سهمی برای آن‌ها قائل شویم.

شهیدان، ایثارگران و جانبازان نیز قبل از هر چیز انسان هستند و انسان را باید چنان تعریف کرد که پاکی‌ها در کنار ناپاکی‌ها برای آنان نیز طبیعی و دایمی باشند، نه اموری نادیده‌گرفته‌نی. چنین شناخت تاریخی از انسان به ما می‌آموزد که انتظارات خود را از نوع انسان تصحیح و تعدیل کنیم و توقع‌مان را متناسب با همین آدمیان تنظیم نماییم و از این بالاتر، حکومت را بر آدمیان واقعی بنا نهیم و تدبیر را متوجه امور ناممکن نکنیم. در این صورت نخستین نتیجه‌ای که حاصل می‌شود، آن خواهد بود که تسامح نسبت به آدمیان، به‌جای تحمیل، و رحمت به جای کینه خواهد نشست.

---

^۱ «و امثال این اخبار فراوان است و تنقیح آن‌ها به شناسایی طبایع اجتماع بستگی دارد و این روش، بهترین و مطمئن‌ترین طریقه‌ها در تنقیح اخبار و بازشناختن راست آن از دروغ است و بر طریقه‌ی تعدیل راویان مقدم می‌باشد» (ابن‌خلدون، ۱۳۵۹: ۶۸)

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 4

به گمان من، تصویر ارائه شده از شهیدان، جانبازان و ایثارگران در مجموع آثار شنیداری، تصویری و مکتوب، تصویری بنا شده بر اجزایی اندک و ناتمام است. تصویر واقعی آنان، در گرو اجزاء بسیار دیگری است که هنوز بر ما آشکار نشده‌اند و فهم ما از این خانواده‌ی بزرگ که به نوعی هویت انقلاب اسلامی را بر دوش می‌کشند مستلزم دگرگون شدن کمی و کیفی هندسه‌ی معرفتی دست‌اندرکاران و راویان است. همه‌ی ما داستان فیل هندوان و تاریک‌خانه را شنیده‌ایم و این عبرت را گرفته‌ایم که شناخت ما از هر مجموعه، بر دو رکن استوار است: آن چه از آن مجموعه می‌دانیم و آن چه از آن نمی‌دانیم. بنابراین با معلوم شدن تدریجی مجهولات، شناخت ما کمال می‌پذیرد. تا زمانی که شناخت ما به پاره‌های جدا از هم محدود باشد، نتیجه‌ای جز این به دست نخواهد آمد که خرطوم فیل را همچون ناودان، پایش را ستون، گوشش را بادبزن و پشت فیل را تخت بینگاریم. ستون انگاشتن پای فیل، معلول بی‌خبری از سایر اجزای اوست و چنانچه اجزا در کنار هم جمع و تألیف شوند، تصویر واقعی بیرون خواهد آمد و همان اجزا معنایی تازه می‌یابند.

به نظر می‌رسد اکنون حتی بسیاری از افراد جامعه‌ی خودمان (به‌ویژه نوجوانان و جوانان) هنوز از جهان ذهنی و معرفتی شهیدان انقلاب اسلامی، درک واقعی و روشنی ندارند. علت عمده و اصلی این شناخته‌نشدن، آن بوده که باگذشت زمان، پرسش‌های به‌موقع و متناسب با تحول اجتماع و جزر و مد زمانه، در برابر آموزه‌های قبلی مطرح نگردیده، لذا به هر اندازه که ما بتوانیم در پرتو دانسته‌ها، فرض‌ها و پرسش‌های جدید، پرده از تاریکی برکشیم، چهره‌ی واقعی آنان که حاملان واقعی و راستین ارزش‌های ملی، اخلاقی و دینی بودند، بیش‌تر جلوه خواهد نمود.

وقت آن رسیده که از ارزش‌های نهاده شده در برابر مفاهیمی همچون ایثار و شهادت، پرسش‌گری آغاز شود. شاید هنوز دیر نشده باشد و بتوانیم با طرح سؤال‌های مناسب، دقیق و جامع، حول موضوعات مهم (و نه اشخاص) به شناختی مطابق واقع، از جامعه دست‌یابیم مشروط بر آن که مسئولان فرهنگی، مورخان، پژوهشگران و دست‌اندرکاران تاریخ شفاهی توجه داشته باشند که در جمع‌آوری اطلاعات و تدوین و پردازش، شرح احوال و وقایع عادی

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 5

زندگی شهیدان، آن اندازه اهمیت ندارد که برداشت آنان از وقایع و آموزه‌ها؛ که البته متضمن شرح حال آن‌ها نیز هست.

شایسته است محققان و راویان تاریخ شفاهی، چارچوب مفهومی ایثار و شهادت را با رویکردی تاریخی و روان‌شناختی در چهار مقطع (قبل از پیروزی انقلاب، دوران انقلاب، دوران جنگ و دوره‌ی پس از جنگ) در نظر داشته و با پیش‌کشیدن سؤالات دقیق نشان دهند که مفاهیم ارزشی به‌خصوص در طی دو دهه بعد از جنگ دستخوش چه تغییراتی شده است و با همین رویکرد مراقب باشند ذهنیت اسطوره‌ای و آرمان‌گرایانه‌ی جامعه در سال‌های دهه‌ی ۶۰ را نمی‌توان لزوماً به دوره‌های بعد تعمیم داد. در حالی که چارچوب مفهومی شهدای دوران جنگ (از مفهوم ایثار و شهادت) با شهدای هسته‌ای در سال‌های دهه‌ی ۸۰ متفاوت است، آیا می‌توان نوع برداشت شهدای دوران قبل از انقلاب و دوران جنگ را با دوره‌های بعد، مشابه و یکسان در نظر گرفت و همه را از یک جنس دانست؟

مفهوم ایثار، در گفتمان فرهنگی - اجتماعی دهه‌ی ۶۰ چه اندازه در دهه‌ی ۸۰ تحول پیدا کرد و آیا این سخن درست است که بگوییم آرمان‌گرایی در دهه‌ی ۶۰ به‌مراتب بیشتر از دهه‌ی ۸۰ بوده است؟

صرف‌نظر از شهیدان و ایثارگران و جانبازان، متأسفانه تاکنون «خانواده‌ی شهدا» نیز مفهومی کلی بوده و به‌طور مستقل مورد توجه قرار نگرفته‌اند. همچنان، جای بسی تأسف است که هنوز از مادران یا همسران شهیدان کمترین شناختی نداریم و آنان را تنها به‌نام مادر یا همسر شهید می‌شناسیم. همسران، مادران و دختران شهیدان کماکان در قالب نسبتی که با شهید دارند، تعریف می‌شوند و این بسیار متفاوت است از این که هویت مستقلی برای آن‌ها قائل باشیم. شاید دلیل عمده آن باشد که بر اثر تبلیغات رسانه‌های ملی، سایه‌ی معنوی شهیدان بر خانواده‌شان، ناخواسته به‌حدی سنگین فرض شده که ابعاد مختلف زندگی بازماندگان (اعم از والدین، همسر، فرزندان، برادران و خواهران) به‌درستی شناخته نشده است. به عبارت دیگر وقتی از شهیدانی که زمانی در سمت‌های گوناگون در جبهه‌های جنگ نقش‌آفرین بوده‌اند سخن می‌گوییم باید نسبت اعضای خانواده‌های آنان را با شهید از حیث

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 6

نوع تلقی و برداشت هر کدام به‌درستی معلوم کنیم.

به هر حال بنا به جهات فوق، اطلاعات آماری و کیفی در مورد ترکیب اجتماعی و فرهنگی خانواده‌ی شهدا و نوع تلقی آنان از مسائل پیرامونی، در مقایسه با ایده‌ها و افکار شهیدان، هنوز به شیوه‌ای منظم جمع‌آوری نشده است. شاید کسانی باشند که هنوز توان طرح سؤال و اشکال جدی را پیدا نکرده‌اند. باید زمینه‌ی طرح آن را فراهم کرد تا حاملان اندیشه‌های نو، جامعه را از دگرگونی‌های پیش‌آمده در افق اندیشه، شگفت‌زده کنند. تا زمانی که ارزش‌های نهاده شده در برابر مفاهیمی که به نوعی هویت انقلاب اسلامی با آن‌ها گره خورده، با پرسش‌های جدی حاصل از تحولات اجتماع، به چالش کشیده نشوند و جامعه و به‌ویژه نسل جوان، پاسخ‌های مناسب دریافت نکند، تنش‌های حاصل از سوءتفاهم در پاره‌ای مفاهیم هم‌چنان حل نشده باقی خواهند ماند.

در پایان این نوشتار پرسش‌هایی پیرامون پاره‌ای موضوعات و مفاهیم مربوط به مقولات ایثار و شهادت و خانواده‌ی شهدا پیشنهاد و مطرح می‌کنیم، بدان امید که محققان تاریخ شفاهی، با عنایت به این پرسش‌ها و تأمل در آن‌ها بتوانند افق‌های جدیدی در جهت شناساندن واقعی برخی مفاهیم به مردم نشان داده و ارائه نمایند. پژوهشگران تاریخ شفاهی، هر مصاحبه یا گفت‌وگویی در موضوع ایثار و شهادت، رزمندگان و شهیدان و خانواده‌ی شهدا انجام دهند یا اگر مایل باشند کتابی بنویسند، چنان‌چه بخواهند تاریخی واقعی ارائه دهند، چاره‌ای ندارند جز این که در اثر خود به این سؤال‌ها توجه کافی کرده و حداقل به بخشی از پرسش‌هایی از این نوع، پاسخی درخور بدهند. ناگفته پیداست، پاسخ دادن به برخی از پرسش‌ها، مستلزم دستیابی به بانک اطلاعاتی است که ادارات دولتی و نهادهایی مانند بنیاد شهید، شهرداری و ... باید داشته باشند.

نمونه پرسش‌هایی که تاکنون در حیطه‌ی تحقیق قرار نگرفته و بی‌جواب مانده‌اند:

۱- آیا در مورد شهدا، جانبازان، رزمندگان، مفقودین جنگ و خانواده‌های آنان تاکنون بانک اطلاعاتی به وجود آمده تا محققان بتوانند در صورت لزوم به آن مراجعه کنند و

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 7

اطلاعات ضروری جهت تحلیل و پردازش بگیرند؟ اگر این بانک ایجاد شده، چه اندازه قادر به پاسخگویی به مراجعه‌کنندگان است؛ اطلاعات گردآوری شده واقعی است؛ و می‌توان به اسناد و مدارک آن اعتماد کرد؟

۲- نظر خانواده‌های شهدا در مورد شهادت فرزندشان، بعد از گذشت بیش از دو دهه چیست؟

۳- چه درصد از آنان، شهادت فرزند خود را رسیدن به نوعی کمال فردی تلقی کرده و چه درصد هنوز شهادت فرزندشان را نوعی فقدان دانسته؛ نمی‌توانند آن را هضم کنند و رنج می‌برند؟

۴- چه درصد از شهیدان، جانبازان و رزمندگان، با آگاهی راه خود را در زندگی دنبال کرده و نسبت به تصمیم خود داوطلبانه اقدام کردند؟

۵- سهم واقعی هر یک از طبقات اجتماعی در دفاع از کشور و حضور در جبهه‌های جنگ چه بوده؟

۶- چه اندازه شهادت رزمندگان به‌عنوان سپر حفاظتی توانسته همچون سایه، در کنار دستگاه‌های آموزشی و تربیتی عمل کند؟

۷- سازوکارهای حمایتی از خانواده شهدا چه اندازه مشکلات اجتماعی و اقتصادی آنان را کاهش داده است؟

۸- آیا این سخن که مدعی است ادبیات مربوط به وصیت‌نامه شهیدان (به‌ویژه شهدای جنگ هشت‌ساله)، یکسان و واحد است، سخن بجایی است؟ در صورت درست بودن این ادعا، چه دلایلی می‌توان برای آن ذکر کرد؟

۹- فکر دادن امتیاز و سهمیه در موضوعات آموزشی، اقتصادی و خدماتی به رزمندگان، جانبازان و خانواده‌ی شهدا دقیقاً از چه زمان آغاز و از سوی چه کسانی مطرح شد؟ اصولاً این سهمیه‌ها بر نوع آمیزش آن‌ها با سایر مردم چه اندازه تأثیر مثبت داشته؟ چه اندازه موجب ارتقای آن‌ها و در چه مواردی موجب جدایی، انزوا و طرد آنان از اجتماع شده است؟

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 8

۱۰- مناسبات میان جانبازان با دستگاه‌های اداری، اجتماعی و اقتصادی چگونه است؟ ادارات دولتی و نهادها چه اندازه مشکلات آنان را برطرف نموده و موجب رضایت آن‌ها شده‌اند؟

۱۱- امکانات شهری مانند اماکن عمومی، خیابان‌ها، پیاده‌روها، سینماها، اتوبوس‌ها چه اندازه برای استفاده‌ی جانبازان زیرسازی شده؟ کدام مسیرها برای عبور و مرور آنان در نظر گرفته شده؟

۱۲- نسبت میان رزمندگان، جانبازان و خانواده شهدا با انواع آسیب‌های اجتماعی (مانند اعتیاد) چیست؟ آیا برآوردی صورت گرفته که چه تعداد از جانبازان با مشکل اعتیاد مواجه‌اند؟

۱۳- روابط درونی و اجتماعی در خانواده‌های شهدا چه اندازه با هویت مدرن فاصله دارد؟ به عبارت دیگر روابط در درون این خانواده‌ها چه اندازه سنتی و چه اندازه مدرن است؟ چه درصدی از خانواده‌ی شهدا در روابط درونی خود هنوز از شیوه‌های سنتی بهره می‌گیرند؟

۱۴- خانواده‌ی شهدا در روابط جدید اجتماعی، چه اندازه تأثیرپذیرفته و آسیب‌پذیری آن‌ها در چه قسمت‌هایی بیشتر بوده است؟

۱۵- آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی حاصل از تحولات مدرنیستی تا چه اندازه خانواده‌ی شهدا را تهدید کرده است؟

۱۶- خانواده‌های شهدا در مقایسه با سایر خانواده‌های ایرانی چه اندازه توانسته‌اند از ضربه‌های تحولات مدرنیستی جلوگیری کنند و مانع از گسل‌های مختلف شوند یا مشکلات اجتماعی طبقه‌ی اجتماعی خود را کاهش دهند؟

۱۷- نقش مادران شهید، بیشتر در تعلیم و تربیت بوده یا در تأمین معیشت فرزندان هم نقش داشته‌اند؟

۱۸- جایگاه همسران شهید در جامعه‌ی ما چه جایگاهی است؟ آیا از شأن و منزلتی شایسته برخوردارند؟ فرزندان آن‌ها چه جایگاهی دارند؟

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 9

۱۹- ازدواج با همسران شهدا چه اندازه به حفظ منزلت واقعی آنان کمک کرده است؟ با

در نظر گرفتن اطلاعات آماری این قبیل ازدواج‌ها به چه میزان فرجام نیکو داشته‌اند؟

۲۰- تا چه اندازه زنان وابسته به شهیدان (اعم از مادران، همسران و دختران شهدا)

توانسته‌اند از نقش وابسته‌ی شهید خارج شوند و برای خود هویت مستقل کسب کنند؟

۲۱- رفتار زنان ایرانی در برابر شوهران همواره برپایه‌ی تمکین یا شورش تعریف می‌شده

و در روابط زنان و مردان، رابطه‌ی مبتنی بر حق متقابل کمتر دیده می‌شود؛ آیا چنین

تعریفی در مورد خانواده‌ی شهدا مصداق دارد؟

۲۲- روابط اعضای بازمانده از شهید در یک خانواده چه اندازه با تفاهم انجام می‌گیرد؟

و پرسش‌های فراوان دیگر ...

بی‌توجهی به این پرسش‌ها موجب می‌شود تا بسیاری از ارزش‌های دینی، ملی و اخلاقی

و نیز، مفاهیمی مانند ایثار و شهادت، در خانواده‌های ایرانی به‌صورت اعم و در خانواده‌های

شهدا، جانبازان و رزمندگان به‌طور اخص، همچنان توأم با سوءتفاهم باشد.

منابع

- ابن‌خلدون، عبدالرحمان بن محمد (۱۳۵۹). *مقدمه‌ی ابن‌خلدون*، ترجمه‌ی محمد پروین

گنابادی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- R. G. Collingwood, *The Idea of History*, P 261, (CUP. 1978)

پرسش‌های جدی در تاریخ شفاهی ... / مرتضی رسولی‌پور □ 10